

WIM VAN DE DONK

Kiezen of delen?

Een beschouwing over burgers en kiezers in de digitale tijd

INTRODUCTIE

In 'De Etymologieën (Boek 11)' van Sint Isidorus van Sevilla,¹ recentelijk aangewezen als patroonheilige van de internetgebruikers, lezen we diens belangwekkende opinies over de aard en betekenis van wetten. Ze zijn op het eerste gezicht wellicht wat vreemd geplaatst in een beschouwing over retorica en dialectiek. Toch is die positionering verrassend modern: hoewel ook Isidorus de centrale rol van koningen en keizers in processen van wetgeving beklemtoont, ziet hij scherper dan velen na hem dat processen van rechtsontwikkeling en wetgeving – we zouden tegenwoordig zeggen: van democratische besluitvorming – feitelijk communicatieve processen zijn, waarin gewoonten en opvattingen in de samenleving vanuit het perspectief van een gemeenschappelijk belang kunnen worden gearticuleerd. Nog afgezien van zijn interessante beschouwingen over de verhouding tussen geschreven en ongeschreven wetten (gebruiken, praktijken en gewoonten met de kracht van wet daar, waar die in de geschreven vorm (nog) ontbreekt) spreekt vooral zijn opvatting van goede wetten me aan: "Now, a law will be honorable, just, feasible, in accordance with nature and the custom of the country, appropriate for the place and time, necessary, useful, unambiguous also (to avoid anything deceptive because of its obscurity), leading to no private advantage, but written for the common advantage of the citizens."²

In de lange tijd, die sinds het overlijden van Sint Isidorus op 4 april 636 is verstreken, is de rol van burgers bij processen van wetgeving steeds sterker geworden; nadat eerst vooral technologieën zoals de stijgbeugel van beslissende invloed waren op processen van staatsvorming (een grotere gevechtskracht betekende een beslissende stap in de – territoriale – schaalvergroting van machtsuitoefening en uiteindelijk een stevig fundament onder feodale heerschappij),³ speelden daarna velerlei technologische innovaties op het terrein van informatie en communicatie een beslissende rol. Zie de boekdrukkunst, de radio, de televisie; de geschiedenis van het openbaar besturen en de democratie laat zich zonder al te veel moeite ook als een geschiedenis van technologische innovaties beschrijven. Het daarmee verbonden debat over de vraag naar de exacte rol van de technologie en de rol van sociale, culturele, economische en politieke factoren en omstandigheden laat ik hier nu maar even achterwege. Ik houd het er maar op dat zowel een simpel determinisme – de gevolgen van technologische veranderingen zijn dwingend leesbaar in de eigenschappen van de technologie; het is de aard van het beestje – als een simpel voluntarisme – de mens beheerst ontwikkeling en toepassing en gevolgen zijn gewenste en bedoelde gevolgen; het is de baas van het beestje – onbevredigend zijn.

Meer voor de hand ligt het om de gevolgen van technologische ontwikkelingen te zien als een soort van ‘uitkomsten’ van ingewikkelde veranderingsprocessen, waarin de technologie voortdurend nieuwe optima van manieren van doen en wijzen van organiseren in bestaande sociale verhoudingen bevordert. Economische, culturele en sociale omstandigheden en soms ook toeval verklaren dan de mate, waarin zo’n nieuw technisch optimum ook echt doorwerkt in sociale verhoudingen.⁴

De bijdragen in deze bundel laten zien dat geen maatschappelijk domein zich aan de invloed van informatie- en communicatietechnologie onttrekt. In de onderhavige bijdrage is de doorwerking van informatie- en communicatietechnologie in het domein van de democratie aan de orde. Een jaar of vijftien geleden was het daarbij nog mogelijk alle daarover beschikbare literatuur en onderzoeken in het bestek van een artikel te behandelen; vandaag is dat een onhaalbare kaart. De praktijk breidt zich steeds verder uit en is bovendien beter op het net zelf dan in de literatuur te volgen; de ontwikkelingen gaan snel.⁵ Ook het aantal beschouwingen over de betekenis ervan voor de grondslagen en de theorie van democratie neemt nog steeds toe. De onzekerheid daarover overigens ook.

Dat behoeft ons niet te verbazen. Het tempo, waarmee telkens nog nieuwe toepassingen worden ontwikkeld, ligt veel hoger dan de meeste organisaties kunnen bijhouden. Windows '98 kan nu alweer het raam uit. Velen spreken daarom over een revolutie. Met name de ontwikkeling van het internet wordt gezien als een belangrijke oorzaak (of tenminste katalysator) van veranderingen. Die veranderingen zijn niet gradueel, maar fundamenteel en worden door vele auteurs getypeerd als breuklijnen. De toonaangevende socioloog Manuel Castells citeert in zijn belangrijke werk over de netwerksamenleving in dit verband treffend de paleontoloog Stephen J. Gould: "(...) the idea that all change must be smooth, slow and steady, was never read from the rocks. It represented a common cultural bias, in part a response of nineteenth century liberalism to a world in revolution. But it continues to color our supposedly objective reading of life's history (...) The history of life, as I read it, is a series of stable states, punctuated at rare intervals by major events that occur with great rapidity and help to establish the next stable era."⁶ Castells meent dat de tijden, waarin wij leven kunnen worden

gezien als zo'n bijzondere 'interval-periode', gekenmerkt door een radicale verandering van het technologische paradigma, dat ten grondslag ligt aan inrichting en werking van onze samenleving.⁷

Over de exponentiële en nog immer accelererende snelheid van de veranderingen bestaat niet zoveel verschil van inzicht. Beoordeeld naar de snelheid van de informatie- en communicatietechnologische ontwikkelingen in het openbaar bestuur en de democratie is de digitale revolutie een echte revolutie. Minder overeenstemming is er over de inhoud en richting van het politieke programma van die revolutie.

Dat zal ook blijken in deze bijdrage aan deze bundel over de betekenis van informatie- en communicatietechnologie in het algemeen en het internet in het bijzonder voor enkele vitale maatschappelijke relaties. Daarin staat de relatie tussen de burger (kiezer) en zijn democratische bestuurders centraal. Er lijkt alle redenen om eens te onderzoeken wat er in dat domein aan de hand is: het is immers erg onwaarschijnlijk dat de inrichting en werking van het politieke en bestuurlijke systeem zich kan onttrekken aan de invloed van de technologie, die in andere maatschappelijke sectoren, zoals de economie, tot ingrijpende veranderingen leidt. Maar in welke richting die veranderingen gaan is nog onduidelijk. Zowel Big Brother (Orwell vergiste zich slechts in het jaartal.) als Athene (Het internet is een technologie, die fundamenteel antihiërarchisch en pro-democratisch is.) zijn nog mogelijk.

INFORMATIE- EN COMMUNICATIE- TECHNOLOGIE EN DEMOCRATIE

Daar waar de in de tijd van Sint Isidorus beschikbare technologische hulpmiddelen vooral een éénrichtingsverkeer bevorderden, ligt dat tegenwoordig anders. Moderne toe-

passingen van digitale en elektronische vormen van informatie- en communicatietechnologie lijken naar hun aard communicatief. Maar zij ondersteunen niet alleen interactie en communicatie tussen twee partijen; dat gebeurt bovendien in een context, waarin – om het in het hedendaagse jargon te zeggen – sprake is van een voortdurende mogelijkheid van ‘M2M’-communicatie.⁸ Het nieuwe van de nieuwe technologie zit hem precies in de vele nieuwe mogelijkheden en verhoudingen, die daardoor ontstaan.⁹ Veel van die nieuwe mogelijkheden zijn naar het zich laat aanzien met name relevant voor het politieke domein en het functioneren van de democratie.

Daarmee wil ik overigens niet zeggen dat eerdere technologische revoluties dat niet waren: de opkomst van de stoommachine lag ten grondslag aan allerlei ontwikkelingen, die voor wel een eeuw de politieke agenda bepaalden. De daarmee samenhangende ‘industrialisering’ heeft zelfs in belangrijke mate de agenda van de staat en de samenleving van de afgelopen anderhalve eeuw bepaald. De ontwikkeling van de micro-elektronica, die ten grondslag ligt aan de huidige ‘informatisering’ van de economie en de samenleving zal daar naar alle waarschijnlijkheid niet voor onderdoen. De informatisering wordt gezien als een belangrijke bron (of katalysator?) voor allerlei belangrijke transformatieprocessen, die de staat en de samenleving voor nieuwe opgaven plaatsen. Ook de informatiesamenleving kent zo zijn sociale kwesties, waarop politiek en wetgever zullen moeten reageren.

Maar belangrijker is het echter te constateren dat we met informatie- en communicatietechnologie te maken hebben: met een technologie, die ook het functioneren van politiek en wetgever zélf raakt. Hoe verder die technologie zich ontwikkelt (we zijn al bij de vierde of vijfde generatie van informatie- en communicatietechnologie), des te duidelijker dat laatste wordt. Computers van de eerste generaties werden vooral ingezet in bestaande, vooral interne, processen van openbaar besturen. Zo werden administra-

ties geautomatiseerd en wetten zoals die in het domein van de studiefinanciering en de belastingwetgeving met behulp van grootschalige informatiesystemen uitgevoerd. De bureaucratie veranderde op vele plekken in een ‘informatie’,¹⁰ die de laatste jaren ook steeds verder de samenleving inkruipt. De logica van integratie en standaardisatie – processen, die zo sterk met informatie- en communicatietechnologie verbonden zijn – houdt niet op bij de vanuit een dergelijk gezichtspunt slechts toevallige grens van een afdeling of organisatie. Grootschalige informatiesystemen vormen steeds meer de kern van grootschalige informatie-infrastructuren, die staat en openbaar bestuur steeds meer mogelijkheden geven om de ‘databaas’ te spelen.¹¹

VERANDERINGEN IN DE INFORMATIE- ECOLOGIE

Vanuit een perspectief van democratie is de informatisering van de bureaucratie niet onbelangrijk en dat wordt in een tijd, waarin de meeste aandacht lijkt te worden gegeven aan de kleurige ‘opleuking’ van de buitenkant ervan met websites en homepages wel eens vergeten. Wat er gebeurt aan de buitenkant en in de zogenaamde front-office is niet onbelangrijk (burgers worden soms beter bediend en informatie wordt makkelijker toegankelijk), maar we moeten ons door al die mooie zaken niet laten afleiden van wat er intussen allemaal in de veel minder in het publieke oog springende back-office. De informatisering van administratieve processen grijpen soms diep in in hetgeen ik eerder eens heb omschreven als een ‘informatie-ecologie’: het geheel aan informatiebronnen en –relaties en de daarmee verbonden mogelijkheden voor informatie- en communicatiegedrag. Daar waar variëteit wordt teruggedrongen (Denk aan de opkomst van het sociaal-fiscaal-nummer (sofinummer), het onderwijsnummer, de officiële en

uniform vastgestelde economische waarde van uw eigen huis, die in en door alle overheidsadministraties moet worden gebruikt, en de uniforme manier, waarop wachtlijsten in overheidsbestanden moeten worden geregistreerd.) ontstaat natuurlijk in de eerste plaats meer doelmatigheid en transparantie. Dergelijke effecten zijn vanuit een bepaald soort van democratie-opvatting natuurlijk positief te waarderen. Gelijkheid voor de wet wordt door dergelijke vormen van digitale disciplinerende bevorderd en democratisch gekozen politici kunnen de veel meer doorzichtig geworden ambtenaren, burgers en instellingen effectiever op handhaving en uitvoering van wetgeving aanspreken.

Wie evenwel geneigd is niet zozeer doelmatigheid en doeltreffendheid als de kwintessens van democratische politiek te zien, maar daarin vooral noties als machtendeling en machtscheiding, het bestaan van checks and balances en pluriformiteit waardeert, zal de daarmee verbonden, allengs aangroeiende macht van de wetgever (En die maakt gretig gebruik van elke nieuwe toepassing en vindt daarvoor telkens wel een legitimatie (sic!): men denke aan 'klantvriendelijkheid' of de opsporing van criminelen.) minder onvoorwaardelijk positief begroeten. Als kennis macht is, dan betekent centralisatie en uniformering van de gegevens, waarop die kennis wordt gebaseerd soms ook dat macht wordt gecentraliseerd. In vele beleidsdomeinen (sociale zekerheid, gezondheidszorg) is een dergelijke ontwikkeling zichtbaar.

Overigens wordt daarbij niet zozeer de maker, als wel de uitvoerder van de wet steeds machtiger: de wetgevende macht wordt gedisciplineerd door de uitvoerende macht en ook de rechtsprekende macht wordt in toenemende mate op informatieachterstand gezet of afhankelijk van de informatieomgeving, die door bureaucraten en managers wordt beheerd.¹² Daar waar regelgeving de vorm van in computerprogramma's neergeschreven algoritmen krijgt en de uitvoerder zich met een batterij aan prefab argumen-

taties en overwegingen tegen elke denkbare (en eerder geregistreerde) vorm van bezwaar bij de rechter vervoegt, hebben appellanten en burgers het steeds moeilijker in hun verweer of bij de ontwikkeling van een echt 'onafhankelijke' visie. Daarmee verandert het karakter van de rechtspraak.

Niet alleen bij de uitvoering en toepassing van de wet, maar ook in de fase van de agendavorming en de voorbereiding van politieke besluitvorming is een al te zeer geüniformeerde en gedisciplineerde informatiehuishouding mogelijk problematisch. Natuurlijk: het belang van pluriformiteit van een eenvormige en eenduidige bepaling en registratie van de economische waarde van een huis moeten we niet overdrijven. Vanuit de positie van de burger geredeneerd is het waarschijnlijk vooral belangrijker om te regelen dat die tegen de uitkomst van een waardebepaling nader in beroep kan gaan dan dat die burger met elke overheid kan onderhandelen over de vraag naar de definitie van economische waarde.

Maar daar waar het gaat om een minder operationele, meer strategische en politieke oriëntatie op maatschappelijke vraagstukken is het veel eerder problematisch dat alle partijen zich daarbij – de facto of de jure – moeten bedienen van de databases en rekenmodellen, die onder ambtelijke regie worden samengesteld en beheerd. Alleen al de bepaling van welke vraagstukken aandacht krijgen en welke gegevens worden verzameld bijvoorbeeld is van belang.

DE BURGER EN ZIJN OVERHEID

Maar ook op het microniveau van de relaties tussen de overheid en burgers wordt de democratische kwaliteit van die relaties door de oprukkende informatisering van de bureaucratie geraakt: hoe beoordelen we eigenlijk de situ-

atie, waarin het contact tussen ambtenaren en burgers (bijvoorbeeld bij een aanvraag voor een uitkering) niet zozeer door de burger of de behandelend ambtenaar, maar door het digitale systeem wordt gestuurd? Dat niet de bureaucratische competenties van de burger, maar de inhoud van diens geval sturend moet zijn, kan aanleiding zijn om een al te grote beleidsvrijheid van uitvoerende ambtenaren negatief te waarderen: het systeem disciplineert de ambtenaar om op maandagochtend en vrijdagmiddag dezelfde afwegingen te maken, sine ira et studio, at last. Maar daar waar de burger niet meer hoeft te komen om zijn verhaal te vertellen, maar (desnoods) alleen om te controleren of de gegevens, waarmee het rekenmodel werkt, juist zijn, ontwikkelen zich verhoudingen, die weinig doen denken aan de in democratische samenlevingen positief gewaardeerde karakteristieken zoals mondigheid en actieve betrokkenheid. Nu is het natuurlijk zo dat de rol van klant en die van kiezer moeten worden onderscheiden, maar toch heb ik het gevoel dat een overheid, die burgers in het dagelijks leven als volledig doorzichtige en afhankelijke beleidssubjecten behandelt,¹³ enige moeite zal hebben om diezelfde burger tegelijkertijd te zien als iemand, van wie een voortdurende en actieve betrokkenheid bij het publieke domein wordt verwacht. In het dagelijks leven van de democratie (in de sfeer van regeltoepassing en beleidsuitvoering) is de burger de laatste jaren in vele opzichten veranderd in een tot passieve en gedwongen winkelnering veroordeelde 'consument'. Wanneer we spreken over de betekenis van informatie- en communicatietechnologie voor de democratie, moeten we ons niet alleen op de controle en vorming van de macht, maar ook op de alledaagse toepassing ervan richten.

SCHEIDING OF CONCENTRATIE VAN INFORMATIEMACHT?

Zowel op het niveau van agendavorming als op het niveau van de concrete regeltoepassing zijn er daarom redenen om de positie van de burger en die van de organisaties, waarin die zich organiseert, kritisch te volgen. We zullen zo zien dat vanuit een meer op de mogelijkheden van het internet gebaseerd perspectief kan worden ingebracht dat de eenvoudige en volledige toegankelijkheid en doorzichtigheid van bestanden voor buitenstaanders een eerste relativering van de zorgen om een concentratie van (informatie)macht mogelijk maakt. De ‘ontgrenzing’, die door informatisering mogelijk wordt, maakt dat toegankelijkheid en openheid de impliciete regel in plaats van de expliciete uitzondering worden. Maar vanuit democratisch oogpunt is niet zozeer de feitelijke openheid en technische toegankelijkheid van een database van belang, maar de mentale openheid en bereidheid tot leren van een ‘data-baas’.¹⁴ En in dat licht lijken sommige effecten, die de toename van standaardisering en uniformering van beleidsinformatie met zich meebrengen, mogelijk problematisch te zijn. Één van die effecten betreft hetgeen wel eens wordt aangeduid met Versteinerung of ‘ossificatie’ van de informatieomgeving en de daarop gebaseerde probleemdefinities, hetgeen leidt tot autistische vormen van sturing (‘Binnensicht’) en bestuurlijke bewustzijnsvernaauwing. Habermas duidde een dergelijke ontwikkeling al eens aan als een ‘Refeudalisation’ van informatieverhoudingen.

HET INTERNET: HET TECHNISCHE NETWERK DAT SOCIALE NETWERKEN VERANDERT

In verreweg de meeste beschouwingen over de betekenis van informatie- en communicatietechnologie voor de in-

richting en werking van de democratie overheersen evenwel de meer optimistische geluiden.¹⁵ Naast het scenario van een wat autocratisch aandoende 'infocratie' vinden we het scenario van een democratisch internet. Wat de scenario's gemeen hebben is het besef dat het bij informatie- en communicatietechnologie gaat om een technologie, die rechtstreeks ingrijpt in de bestaande processen en posities van het democratisch spel. Dan zijn niet alleen de zojuist besproken grootschalige informatiesystemen en -infrastructuren van belang, maar vooral ook de multimediaatige netwerken, die fungeren als een laagdrempelige, open en eenvoudig toegankelijke infrastructuur voor communicatie en informatie-uitwisseling.

Op het meest basale niveau van de technische netwerken (het geheel van fysieke en mobiele verbindingen) ontstaat een voortdurende mogelijkheid tot integratie en verbinding, waar niet bij voorbaat en uitsluitend – zo is de redenering – overheden van profiteren. Het scenario van de internetdemocratie beklemtoont dat informatisering niet zozeer de posities van bestaande machthebbers versterkt, maar die posities juist ondermijnt, doordat verbindingen in een netwerk via meerdere wegen kunnen worden ontwikkeld; in technische zin kunnen bestaande knooppunten althans makkelijk worden omzeild. Talloze vormen van verbinding en communicatie kunnen worden ontwikkeld, ondersteund en versterkt door verdere standaardisering, normalisering en protocollering en door informatiebeleid (Zie: de introductie van het sociaal-fiscaalnummer, het Internet Protocol-nummer (IP-nummer) voor de computer, de Wireless Application Protocol-telefoon (WAP-telefoon), het onderwijsnummer en andere universal identifiers.). De aldus tot stand gebrachte communicatie-infrastructuur vormt een netwerk, waarin ketens en verbindingen ontstaan, die zich weinig meer van grenzen binnen en tussen organisaties, bestuurslagen, domeinen als markt en staat, en naties aantrekken. Het is

die voortdurende en intussen wereldomspannende mogelijkheid voor integratie en verbinding, die Castells als kern van de informatiesamenleving ziet en die steeds meer een netwerksamenleving is. Hij spreekt in dat verband van het Information Technology Paradigm (ITP), dat de grondslag is van de toekomstige samenleving. Een van de belangrijkste elementen van dat paradigma is de constatering dat het gebruik van informatie- en communicatietechnologie telkens het netwerk karakter van de sociale systemen, waarin die technologie wordt geïntroduceerd, introduceert of versterkt.¹⁶

DE VIER TENDENTIES IN DE NETWERKDEMOCRATIE

Castells' hypothese dat de netwerk karakteristieken van de informatie- en communicatietechnologie ook de sociale contexten, waarin die technologieën worden geïntroduceerd, een sterker netwerk karakter geven doet in eerste instantie wat deterministisch aan. Technische netwerken zijn immers ook te zien als relatief neutrale infrastructuur, die ook voor strategieën van controle en beheersing zouden kunnen worden ingezet. Daarom zijn – bij nader inzien – de analyses die informatie- en communicatietechnologie verbinden met de ontwikkeling van een netwerksamenleving zelden in een analyse van de technische ontwikkeling alleen gefundeerd. Ook de sociale, economische en culturele omstandigheden spelen daarin een belangrijke rol.

Ook bij de al genoemde stijgbeugels (destijds uit Azië afkomstig) is het weinig aannemelijk dat het enkele feit dat die verregaande vergroting van het te verdedigen territorium mogelijk maakten de volledige verklaring levert voor de ontwikkeling van deze hippische instrumenten. In meer genuanceerde analyses van de sociale doorwerking van informatie- en communicatietechnologie komen dan ook

enkele ontwikkelingstendenties naar voren, die in meerdere of mindere mate ook worden gefundeerd in dergelijke, meer sociale en culturele ontwikkelingen en omstandigheden. Vier van dergelijke tendenties trekken daarbij bijzondere aandacht als het gaat om een verkenning van de betekenis van informatie- en communicatietechnologie voor de verhouding tussen kiezer en gekozen, tussen de burger en zijn bestuur:¹⁷

1. horizontalisering
2. deterritorialisering
3. virtualisering
4. de-institutionalisering

Ik ga in het vervolg van deze bijdrage kort op elk van deze ontwikkelingen in en beschrijf de wijze, waarop daarin telkens technologische mogelijkheden met culturele en sociale ontwikkelingen samengaan. Ook duid ik van elk van deze ontwikkelingen kort de betekenis voor de relatie tussen openbaar bestuur en burger, en tussen kiezer en gekozen aan.

Met de term 'horizontalisering' wordt bedoeld dat het netwerkarakter van de nieuwe technologie zich niet alleen in verticale en hiërarchische richting ontwikkelt. Natuurlijk stellen de technische netwerken in staat tot een soms zelfs Babels aandoende vervolmaking van een controletoeren: gemeenten en maatschappelijke organisaties zoals scholen en ziekenhuizen worden geconfronteerd met de ene na de andere monitor, die het de rijksoverheid mogelijk maakt hen verregaand te controleren. Maar de horizontaliseringstheorie stipuleert dat het technische gemak van verbinden en uitwisselen zich natuurlijk niet tot zo'n vooral verticale oriëntatie binnen gangbare kaders of organisaties behoeft te beperken. Technische netwerken maken het evenzeer mogelijk om sociale en bestuurlijke netwerken in een veel meer horizontaal perspectief te ontwikkelen. Die ont-

wikkelingen worden technologisch mogelijk gemaakt door allerlei applicaties van informatie- en communicatietechnologie (met name het internet, websites, discussiegroepen, e-mail en dergelijke). Maar ze worden ook sterk in de hand gewerkt door de sociaal-culturele conditie van onze huidige democratie. Burgers nemen er veelal geen genoegen meer mee hun inbreng in het publieke domein via de vooral verticaal georiënteerde en bovendien slechts bij tijd en wijlen opengestelde kanalen te leveren. Er zijn nog maar weinig burgers, die hun betrokkenheid op het publieke domein uiten door actieve deelname binnen een politieke partij. En waarom zouden ze ook? Ambtenaren zoeken omwille van het draagvlak in toenemende mate rechtstreeks contacten met burgers. I.Th.M. Snellen heeft het over de ontwikkeling van een representatieve bureaucratie, die feitelijk al functioneert, maar in de politieke doctrines en in het staatsrecht nog niet bestaat.¹⁸ Het internet speelt een prominente rol in allerlei vormen van interactieve beleidsvorming, waarbij de door diezelfde burgers eens per vier jaar gekozen volksvertegenwoordigers vaak een slechts marginale rol vervullen. In veel van dergelijke praktijken valt op dat de kiezer veeleer deelnemer wordt en dat de vanuit een meer verticaal en hiërarchisch perspectief gegroeide rol van de formele wetgever (gekozen organen) enigszins in het gedrang komt. Er wordt veel geëxperimenteerd met allerlei nieuwe vormen van burgerbetrokkenheid, zowel op nationaal als op lokaal niveau.

Dergelijke ontwikkelingen worden in belangrijke mate door een bredere culturele verandering in de samenleving gedragen: daar waar het lidmaatschap van politieke partijen terugloopt, ontwikkelen zich vormen van 'kort-verband-engagement' en 'doe-het-zelf-politiek'. Die beperken zich veelal tot overzichtelijke issues en zaken, die vaak in de eigen achtertuin spelen. In een tijdperk van individualisering kiest de burger liever voor vormen van zelfrepresentatie en is die steeds minder geneigd zijn positie in de representatie van eertijds belangrijke stromingen te her-

kennen. Dat effect wordt versterkt door de ont-ideologisering van de politiek: kiezers hebben in afnemende mate de indruk dat zij echt wat te kiezen hebben. Ook internationalisering draagt daar aan bij en de steeds belangrijkere rol van de markt versterkt bij burgers een soort van consumenten-attitude. Een dergelijke attitude, zo blijkt ook uit de bijdrage van Prins aan deze bundel, is ook steeds minder die van de passieve consument: net als de door haar geïntroduceerde 'prosumment' is de huidige burger steeds meer geneigd zich met de ontwikkeling van politieke productie te bemoeien.

Maar het is een misverstand te denken dat een dergelijke betrokkenheid zich beperkt tot de politiek met een kleine 'p'. Ook voor grote vragen worden publieke debatten op het internet georganiseerd, waarbij het opvalt dat het niet zozeer politieke partijen, maar commissies en invloedrijke publieke figuren zijn, die de toon aangeven. De commissie Biotechnologie en Voedsel heeft een website, waarop burgers niet alleen de nodige informatie kunnen vinden, maar zich ook kunnen bemoeien met de vraagstelling, die in een debat aan de orde moet worden gesteld. Deliberatie, meningsvorming en ook stemming: tal van democratische repertoires worden in digitale vorm bereikbaar voor grote groepen van burgers.¹⁹

De burger neemt aan tal van discussies met de overheid, waarin deze dan meestal wordt gerepresenteerd door vertegenwoordigers van het ambtelijk apparaat, vooral op eigen gezag deel en laat zich niet langer slechts vertegenwoordigen door politici, die hun mandaat vooral baseren op een meer integrale visie op het algemeen belang. Burgers lijken steeds minder te geloven in dergelijke integrale visies en grijpen waar dat kan de kansen om hun meer directe eigenbelang als basis voor politieke betrokkenheid te zien. In de wereld van democratie en bestuur vertaalt zich dat in de grotere rol van het single issue of zelfs single-event-organisaties, die door e-mail en websites de kosten,

die met dergelijke vormen van politieke participatie zijn gemoeid, terugbrengen tot voor de drukbezette burger acceptabele niveaus.²⁰

Patronen van horizontalisering hebben betrekking op alle fasen van het democratische proces: de lage kosten van het organiseren van politieke opinies, die zich bovendien niet louter meer richten op het parlement of de regering, maar die in toenemende mate ook op bedrijven en maatschappelijke instellingen worden gericht, bevorderen de ontwikkeling van allerlei nieuwe patronen van mobilisatie. Daarbij komen ook groepen in beeld, die zich voorheen niet of als groepering binnen een politieke partij organiseerden. Er ontstaat een bont patroon, waarin allerlei vormen van betrokkenheid zich met behulp van websites of discussiegroepen organiseren buiten de traditionele instituties om. Zoals gehuwde priesters zich organiseren via een eigen website,²¹ organiseren zich ook de belangenbehartigers van patiënten met een persoonsgebonden budget²² of van patiënten, die zich als slachtoffers van medische fouten²³ manifesteren.²⁴

Soms doet zich daarbij het effect voor dat mensen zich vooral aansluiten bij groepen, waarvan het doel helder geformuleerd is, en blijft debat achterwege. Maar andere initiatieven kenmerken zich door levendig onderling debat en meningsvorming. Of deze praktijken zich zullen ontwikkelen tot een volwaardige vorm van democratische participatie is nog moeilijk te zeggen, maar duidelijk is wel dat degenen, die participatie als lid van politieke partij en de deelname aan algemene verkiezingen als enige volwaardige vorm van politieke participatie zien, het steeds moeilijker krijgen om dergelijke vormen als een vluchtig en voorbijgaand fenomeen af te doen. Putnam en anderen hebben aandacht gevraagd voor de vormen van 'balkanisering', die als gevolg hiervan optreden. Een lastig debat eindigt al gauw in afsplitsing en versplintering, doordat de kosten, die gemoeid zijn met het oprichten van een nieuwe

groep lager zijn of lijken dan het bereiken van een compromis. Precies om deze reden zijn politicologen als Putnam²⁵ en Åström²⁶ kritisch over de betekenis van dergelijke groepen: dergelijke vormen van participatie leiden in hun ogen in tot 'dunne' vormen van democratie, waarin van 'echte' vormen van civic engagement en de ontwikkeling van 'sociaal kapitaal' geen sprake is, in plaats van tot een 'sterke' democratie. Het internet zou worden gekenmerkt door een consumer values meer dan door civic values.²⁷

Toch is het nog maar de vraag of in een dergelijk beeld, enerzijds niet te vroegtijdig mogelijke nieuwe vormen van betrokkenheid worden afgeschreven en anderzijds de klassieke patronen van burgerbetrokkenheid niet door een wat rozige bril worden bekeken. Klassieke organisaties zoals politieke partijen en vakbonden worden daarin vaak als voorbeelden gehanteerd, zonder dat echt kritisch wordt bezien of een lidmaatschap van zo'n partij nu echt meer betrokkenheid met zich meebrengt dan een donatie of participatie aan digitale vormen van politieke betrokkenheid. Onderzoekers als Becker²⁸ wijzen al jaren op het democratische potentieel van het internet. Het antihiërarchische karakter ervan kan wellicht worden gezien als een soort van roestvorming in het licht van de IJzeren Wet van de oligarchie zoals die aan het begin van de vorige eeuw door Robert Michels is geformuleerd en die stipuleert dat in patronen van politiek organiseren immer een tendens tot centralisatie van machtsvorming zichtbaar zal zijn.²⁹

Vele van de indertijd door Michels bestudeerde politieke partijen proberen trouwens al geruime tijd dergelijke vormen van virtueel organiseren te incorporeren in de manier, waarop ze functioneren. Zo kent het Christen Democratisch Appèl (CDA) allerlei vormen van digitaal debat ter voorbereiding van het verkiezingsprogramma en overweegt de partij digitale afdelingen op te richten.³⁰ Een voorbeeld van deterritorialisering: een volgende ontwikkeling, die vormen van netwerkdemocratie bevordert.

Met de term ‘deterritorialisering’ wordt bedoeld op de ontwikkeling van politieke en democratische praktijken, die zich in meerdere of mindere mate volledig los van de bestaande indeling in kieskringen en andere territoriale verbanden organiseren. De traditionele vormen van democratische representatie, deliberatie en controle zijn juist sterk aan territoriaal georiënteerde jurisdicties verbonden. Nieuwere democratische praktijken lijken zich van dergelijke jurisdicties minder aan te trekken. Het accent verschuift van het territoriale en integrale naar het veel meer functioneel en ad hoc organiseren van democratische vormen van deliberatie, representatie, controle en publieke verantwoording. Soms worden die nieuwere manifestaties succesvol verbonden met traditionele democratische repertoires, maar in evenzo vele gevallen wordt er vanuit de traditionele democratische instituties met de nodige argwaan gekeken naar deze nieuwe manifestaties van betrokkenheid met het publieke domein. Kritisch wordt er met name gekeken naar het single issue- en zelfs single eventkarakter van dergelijke initiatieven. Met name vanuit de politieke partijen wordt met achterdocht gekeken naar allerlei groepen, die het internet succesvol inzetten om een debat of een protest te organiseren. Zijn vormen van digitale betrokkenheid niet intrinsiek vluchtig en vooral op een vorm van anti-politics gericht?³¹ Met name op mondiaal niveau draagt het internet bij aan het organiseren van allerlei vormen van transnationale politieke acties door sociale bewegingen, die precies het verzet tegen de mondialisering van economische verhoudingen als belangrijkste doelstelling hebben. De afwezigheid van een (bevredigende) democratische controle van internationale organisaties als de World Trade Organisation (WTO) lokt een sterke rol van maatschappelijke en sociale bewegingen uit, die zowel ten aanzien van multinationale als internationale organisaties bepaald succesvol is gebleken. Zowel de World Trade Organisation (‘Seattle’) als de Europese Unie (‘Nice’) en Shell (‘Brent Spar’) hebben hun lessen geleerd.³²

Blokkades en betogingen van zowel echte als elektronische snelwegen hebben ertoe geleid dat vertegenwoordigers van deze groeperingen zich een plaats aan de onderhandelingstafels hebben verschaft. Bij de totstandkoming van het Kyoto-verdrag bleken de handig van internetcommunicatie gebruikmakende sociale bewegingen effectief in staat te zijn de uitkomsten van de onderhandelingen te beïnvloeden. Toch bespreekt Levine kritisch dergelijke sterk door het internet gedragen anti-globaliseringsbewegingen: "(...) devising and implementing a positive program almost certainly requires collective decisionmaking and discipline. While the anti-globalization movement can put protesters on the street, I doubt whether it can create a new system of international trade."³³

Het begrip 'virtualisering' duidt op de ontwikkeling van vormen van overleg en ontmoeting, die geheel en al los van de reële (formele) wereld op het world wide web tot stand worden gebracht.³⁴ Virtualisering duidt op de mogelijkheid om met behulp van informatie- en communicatietechnologie politieke praktijken zonder de traditionele beperkingen van plaats en tijd te organiseren. Virtualisering verbindt de al genoemde fenomenen van horizontalisering en deterritorialisering daar, waar soms ook op mondiaal niveau sprake is van een virtuele organisatie. De stoomtrein, de auto en de Train à Grande Vitesse (TGV) hebben afstanden radicaal bekort; bepaalde toepassingen van informatie- en communicatietechnologie hebben ze volledig irrelevant gemaakt. Met name in het optreden van mondiaal opererende sociale bewegingen wordt duidelijk hoezeer het virtuele organiseren hen helpt in het organiseren van hun politieke activiteiten. Informatie – of die nu over het organiseren van kamerruimte bij de volgende democratie of over conceptteksten van omstreden resoluties gaat – gaat snel rond, wordt effectief gedeeld en beoordeeld door experts, die het vanuit de eigen studeerkamers opnemen tegen de diplomatieke vertegenwoordigingen in

de officiële vergaderruimten. Als die zich na een eventueel korte nacht weer melden in de conferentieruimte worden ze geconfronteerd met analyses en opinies, die, terwijl zij slapen, aan de andere kant van de wereld zijn opgesteld door wakkere adviseurs van hun vaak non-gouvernementele tegenstrevers.

Maar ook in de meer technische zin is virtualisering van belang. Daar waar virtuele technieken het voor burgers mogelijk maken zich een goed beeld te vormen van de voorgestelde nieuwe inrichting van pleinen of een nieuwe te bouwen parkeergarage in de binnenstad, wordt een nieuwe standaard gezet voor de manier, waarop burgers, die door (overheids)besluiten worden getroffen, zouden moeten worden geïnformeerd. Het mooie van de digitalisering en multimediamatisering van dergelijke informatie is dat sommige burgers letterlijk aan het mee-ontwerpen slaan. Ook hier worden ze deelnemer, meer dan kiezer, hoewel ook het stemmen over verschillende ontwerpen natuurlijk tot de mogelijkheid behoort. En hoewel Joop van den Ende en John de Mol op dit moment al veel verder zijn in het organiseren van dergelijke vormen van burgerbetrokkenheid, is het weinig waarschijnlijk dat de overheid hierop nog lang achter kan blijven lopen.

We kennen op het internet al vele virtuele vergaderkamers, chatrooms, overlegstructuren, debatten en gesprekken. Met de notie van de real virtuality duidt Castells op de betekenis, die dergelijke activiteiten krijgen voor democratie en besluitvorming in de echte wereld.³⁵

De term ‘de-institutionalisering’ duidt op een volgende ontwikkeling, die in dit verband wordt genoemd. Veel politieke praktijken krijgen door informatie- en communicatietechnologie een kans buiten de kaders van en ondersteuning door de formele instituties van de democratie te opereren.³⁶ Genoomd zijn al de vele virtuele groepen, die zich op het internet organiseren en de daarmee verbonden

alternatieve vormen van politieke organisatie, controle en deliberatie. Een van de meest opvallende uitingen betreft het organiseren van publieke en maatschappelijke verantwoording buiten de daarvoor traditioneel beschikbare instituties. Ondernemingen als Shell hebben langs the hard way geleerd dat de vergadering van aandeelhouders niet het enige forum is, dat moet worden bediend. Nieuwe vormen van publieke verantwoording worden afgedwongen door organisaties, die zich mede door het internet niet bij voorbaat qua schaal van organiseren behoeven te meten met degenen, die worden aangepakt. Ontschaling en ontgrenzing zijn fenomenen, die zich ook manifesteren als Amnesty International de wereldwijd beschikbare mobiele telefoons inzet om machthebbers te dwingen zich te houden aan het internationale recht of zich anderszins fatsoenlijk te gedragen.

Traditionele instituties voelen steeds meer de druk van de vlot georganiseerde tegenbewegingen, die zich digitaal bewapend toegang verschaffen tot de publieke arena. Daarbij doet zich steeds meer de legitimatievraag voor: hoe leggen degenen, die multinationale en internationale organisaties ter verantwoording roepen eigenlijk zelf verantwoording af?³⁷ Is de vertegenwoordiging van een idee of de behartiging van een issue voldoende duurzaam te verankeren in een organisatie, die op de ingenomen standpunten en de gehanteerde methoden ook aanspreekbaar is? Kunnen virtuele actiegroepen ook echte compromissen sluiten? Zijn de ‘aanhangers’ van dergelijke bewegingen niet vaak vooral consumenten van vlotte en nogal geïsoleerd geformuleerde standpunten, die alleen in een omgeving van giro-activisme gedijen? Het zijn vooral nog vragen, die vaak worden gesteld door vertegenwoordigers van de klassieke instituties, die wijzen op het belang van een integrale afweging, die is gebaseerd op het al even wijze als simpele inzicht dat niet alle doelstellingen tegelijkertijd kunnen worden gerealiseerd en dat afweging nodig is. Zij hebben daar beslist een punt, maar zij worden ook

geconfronteerd met de situatie, waarin dalende opkomstcijfers en het snel dalende ledental van politieke partijen de legitimiteit van parlementen en gemeenteraden ondermijnt.

Het is – ik verwijs terug naar de eerder geciteerde Gould – nog veel te vroeg om deze vragen van adequate antwoorden te voorzien. De wederzijdse aanpassing van nieuwe instituties en oude instituties zou wel eens kunnen verlopen volgens het patroon, dat we zien bij een andere belangrijke speler in het speelveld van de democratie: de krant. Met de verdere ontwikkeling van het internet groeit het aantal nieuwsverschaffers: gekozen politici zijn ook zelf in toenemende mate in staat en geneigd om het internet te gebruiken om tijdstip en inhoud van berichtgeving meer in de eigen hand te houden. In Nederland en elders ontdekken ook omroepverenigingen en -organisaties dat het internet een belangrijk medium is geworden voor allerlei organisaties en verbanden, die zelf uit willen zenden. Ook hier is het patroon van bestaande instituties, die onder druk komen te staan, te onderscheiden. Maar ook is duidelijk – zowel bij kranten³⁸ als bij omroepen³⁹ – dat dergelijke instituties wonderwel in staat zijn de mogelijkheden van de nieuwe media te accommoderen in hun strategie. Daarbij zijn wel de tekenen zichtbaar, die ook elders in het publieke domein zichtbaar worden: het internet wordt vooral gebruikt om steeds meer onderscheiden achterbanen (communities) op maat te bedienen.⁴⁰

SLOT

In de voorgaande beschouwing over de doorwerking van informatie- en communicatietechnologieën in het domein van democratie en bestuur is duidelijk geworden dat er sprake is van een wat ambigue en onrustig beeld van de consequenties daarvan. Daar waar het de burger en zijn

bestuur betreft is er op veel domeinen sprake van een verstoring van evenwicht in het voordeel van een steeds machtiger wordend bestuur, dat doorzichtige burgers steeds meer in een passieve en consumptieve rol drukt. Anderzijds maken informatie- en communicatietechnologieën velerlei vormen van actieve deelname mogelijk daar, waar het om agendavorming en politieke besluitvorming gaat. De burger, die in een proces van uitkeringsverstrekking doorzichtig en gedisciplineerd wordt, kan in de besluitvorming over parkeergarages en wat dies meer zijn met behulp van weer andere toepassingen van dezelfde technologie een creatieve en betrokken positie ontwikkelen. Kan: want in weer andere situaties vormen virtuele actiegroepen een vehikel voor de consumptie van panklare opinies, die net als de hamburgers van McDonalds wereldwijd op gelijke wijze zijn bereid en waarvan de smaak hoogstens door een lokaal sausje wat kan verschillen. Praktijken van een meer directe democratie, die op een dergelijk model van politieke participatie zijn gebaseerd, geven wellicht een snel gevoel van voedzaamheid, maar suggereren een gevoel van betrokkenheid, dat uiteindelijk niet meer is dan de valse illusie dat degenen, die naar de kok gekeken hebben anders dan consumenten mogen delen in de mooie producten, die zijn ambachtelijkheid opleveren.

Het is evenwel ook duidelijk dat er vele situaties zijn, waarin de vooral passieve patronen van toekijken en consumeren met behulp van het internet effectief kunnen worden doorbroken. De kiezer van het digitale tijdperk krijgt tal van kansen om actief deelnemer te worden en een stukje van de aan gekozen vertegenwoordigers gedelegeerde macht terug te nemen. Het antwoord op de vraag of die macht wordt gebruikt om vooral het eigenbelang te dienen of juist het gezamenlijk belang, dat ook Sint Isidoris van Sevilla voor ogen stond, is wellicht minder afhankelijk van de technologie dan van de culturele en maatschappelijke ontwikkelingen, die de verdere introductie ervan begeleiden.

1. Sint Isidorus, bisschop van Sevilla was een bijzonder productief auteur. Hij schreef veel, waaronder een heuse encyclopedie van twintig kloeke delen, waarmee hij indertijd zijn tijd ver vooruit was. Sint Isidorus was een wetenschapper en veelgeroemd en wijs bestuurder, die de verschillende gemeenschappen, die het toenmalige Spanje bevolkten, wist te verbinden. Hij werd geboren omstreeks 560 en is gestorven op 4 april 636. In het jaar 1598 werd hij door paus Clemens VIII (1592 – 1605) heilig verklaard en in het jaar 1722 werd Isidorus een zeer ruime eeuw na zijn dood door paus Benedictus XIII (1724 - 1730) verheven tot kerkleraar.
 2. Isodore of Seville, *Etymologies*, Book II (Rhetoric), edited and translated with annotations by P.K. Marshall, Paris 1983, p. 51-52. Zie voor informatie over Sint Isidorus van Sevilla <http://www.catholic.org> onder *saints*.
 3. F. Gies & J. Gies, *Cathedral, Forge and Waterwheel. Technology and Invention in the Middle Ages* (New York, Harper Collins 1994), p. 55 e.v.
 4. W.B.H.J. van de Donk, *De Arena in Schema. De betekenis van informatisering voor beleid en politiek inzake de verdeling van middelen onder verzorgingshuizen*, Lelystad: Koninklijke Vermande 1997.
- W.B.H.J. van de Donk & I.Th.M. Snellen, 'Towards A Theory Of Public Administration In an Information Age?', in: I.Th.M. Snellen & W.B.H.J. van de Donk (Ed.), *Public Administration in an Information Age, A Handbook*, Amsterdam/Oxford/Tokyo/ Washington D.C.: IOS Press (1998), p. 3-19. J.S. Brown and P. Duguid, *The Social Life of Information*, Boston: Harvard Business School Press 2000.
5. A. Grönland, 'Democracy in an IT-framed Society', in: *Communications of the ACM*, vol. 44. (2001), p. 23-26.
 6. M. Castells, *The Rise of the Network Society* (Blackwell, Malden, MA. 1996), p. 29.
 7. G. Vattimo, *De transparante samenleving*, Boom:Amsterdam 1998.

8. Naar analogie van het in de *e-commerce* gebruikelijke spreken van 'B2B' (*Business to Business*), van 'B2C' (*Business to Client*), en naar ik aanneem ook van 'C2C' (*Consumer to Consumer*: zie voor dat laatste op de *website* van 'Amazon.com' de mogelijkheid om tegelijkertijd koper en verkoper van boeken te zijn.) moet 'M2M' worden gelezen als 'Many to Many'. Met name het internet moet worden gezien als de infrastructuur, die een dergelijke radicale verbreding van communicatiemogelijkheden bevorderde.

9. W.B.H.J. van de Donk & P.W. Tops, 'Orwell in Athens? Informatization and the Future of Democracy', in: W.B.H.J. van de Donk, I.Th.M. Snellen & P.W. Tops (Ed.), *Orwell in Athens: a Perspective on Informatization and Democracy*, Amsterdam (etc.): IOS Press (1995), p. 13-32.

S. Zuboff, *In the Age of the Smart Machine. The Future of Work and Power*, Oxford: Heinemann Professional 1988.

10. A. Zuurmond, *De Infocratie. Een theoretische en empirische heroriëntatie op Weber's ideaaltype in het informatietijdperk*, Den Haag: Pheadrus 1994.

11. W.B.H.J. van de Donk, *De Arena in Schema. De betekenis van informatisering voor beleid en politiek inzake de verdeling van middelen onder verzorgingshuizen*, Lelystad: Koninklijke Vermande 1997; W.B.H.J. van de Donk, 'De staat als databaas? Over registreren en disciplineren: de infocratie als digitaal panopticon', in: A.B. Ringeling & F. van der Meer (red.), in: *Bestuurskunde en Praktijk*, Alphen aan den Rijn: Samson (1998), p. 161-191.

12. S. Zouridis, *Digital Disciplining* (dissertatie KUB), Den Haag: Pheadrus 2000.

13. Daaraan verandert niets, als die burger ineens modieus en volstrekt misplaatst als klant wordt aangeduid. De burger heeft geen keuze en is dus geen klant en waarom zouden burgers ook niet gewoon recht hebben op een fatsoenlijke en vlotte behandeling bij het verkrijgen van de zaken, waarvoor de overheid er is? Dat McDonalds een hamburger als 'happy meal' aanduidt is toch ook vooral een retorische truc. Veel initiatieven op het terrein van 'Burger King'-

bestuur moeten ook met de nodige argwaan worden bekeken. "Leuker kunnen we het niet maken, wel makkelijker.", zegt de belastingdienst. En alhoewel die dienst ontegenzeggelijk een voorbeeld van digitaal ondersteunde klant-vriendelijkheid is, blijft het de vraag voor wie de belasting-aangiften de afgelopen jaren eigenlijk makkelijker zijn geworden.

14. W.B.H.J. van de Donk, 'De staat als databaas? Over registreren en disciplineren: de infocratie als digitaal panopticon', in: A.B. Ringeling & F. van der Meer (red.), in: *Bestuurskunde en Praktijk*, Alphen aan den Rijn: Samson (1998), p. 161-191.

15. W.B.H.J. van de Donk & P.W. Tops, 'Orwell in Athens? Informatization and the Future of Democracy', in: W.B.H.J. van de Donk, I.Th.M. Snellen & P.W. Tops (Ed.), *Orwell in Athens: a Perspective on Informatization and Democracy*, Amsterdam (etc.): IOS Press (1995), p. 13-32. C.A.T. Schalken, 'Internet as a New Public Sphere for Democracy?', in: I.Th.M. Snellen en W.B.H.J. van de Donk (eds.), *Public Administration in an Information Age, A Handbook*. Amsterdam: IOS Press (1998), p. 159-174. M. van den Boomen, *Leven op het net: de sociale betekenis van virtuele gemeenschappen*, Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek 2000. R.D. Putnam, *Bowling Alone. The collapse and revival of American community*, New York: Simon & Schuster 2000. T. Becker, 'Rating the Impact of New Technologies on Democracy', in: *Communications of the ACM*, vol. 44 (2001), p. 39-43.

16. M. Castells, *The Rise of the Network Society* (Blackwell, Malden, MA 1996), p. 60-65.

17. M. Castells, *The Rise of the Network Society*, Blackwell, Malden, MA 1996.

P.H.A. Frissen, *De Lege Staat*, Amsterdam: Nieuwezijds 1999.

18. I.Th.M. Snellen, 'ICT's, Bureaucracies, and the Future of Democracy', in: *Communications of the ACM*, vol. 44, no. 1 (2001), p. 45-48.

19. Zie: <http://www.eteningen.nl>
20. Met name in de sfeer van de anti-globaliseringsbewegingen vervult het internet een zeer belangrijke rol in de verbinding van allerlei organisaties en acties (Zie bijvoorbeeld het in Nijmegen gevestigde www.antenna.nl of op internet: <http://www.cyberacties.nl> . Ook worden er allerlei vormen van *global system for mobile communication*- (Denk aan de *Short Message Service*-acties (SMS-acties) van Amnesty International, waarmee machthebbers, die misdaden tegen de mensenrechten begaan, soms worden bestookt.) en muisklik-activisme (Denk aan het sturen van *e-mails* en het hacken van *websites* en dergelijke) ontwikkeld, die duidelijk maken dat ook de elektronische snelweg zich leent voor allerlei vormen van blokkades en actie (The Economist, 2000).
21. Zie: <http://www.rentapriest.com>
22. Zie: <http://www.pgb.nl>
23. Zie: <http://www.medischefouten.org>
24. S. Zouridis & M. Boogers, *Publieke sturing en regulering in de virtuele wereld. Een verkennend onderzoek.*, Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering, Katholieke Universiteit Brabant 2001;
M. van den Boomen, *Leven op het net: de sociale betekenis van virtuele gemeenschappen*, Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek 2000.
25. R.D. Putnam, *Bowling Alone. The collapse and revival of American community*, New York: Simon & Schuster 2000.
26. J. Åström, 'Should Democracy Online be Quick, Strong or Thin?', in: *Communications of the ACM*, vol. 44, no. 1 (2001), p. 49-51.
27. P. Levine, 'The Internet and Civil Society', in: A. Vedder (ed.), *Ethics and the Internet*, Intersentia, Antwerpen/Groningen/Oxford (2001), p. 177-193.
R.D. Putnam, *Bowling Alone. The collapse and revival of American community* (New York: Simon & Schuster 2000), p. 148 e.v.
28. T. Becker, 'Rating the Impact of New Technologies on

Democracy', in: *Communications of the ACM*, vol. 44 (2001), p. 39-43.

W.B.H.J. van de Donk & P.W. Tops, 'Orwell in Athens? Informatization and the Future of Democracy', in: W.B.H.J. van de Donk, I.Th.M. Snellen & P.W. Tops (Ed.), *Orwell in Athens: a Perspective on Informatization and Democracy*, Amsterdam (etc.): IOS Press (1995), p. 13-32.

D. Howell, *The Edge of Now. New Questions for Democracy in the Network Age*, MacMillan, London 2000.

29. R. Michels, *Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, New York: Free Press 1915.

30. Zie: <http://www.cda.nl>

31. Zie: <http://www.cyberacties.nl>

32. P. van Aelst, 'The Battle of Seattle. Over de (internationale) democratie op straat', in: *Internationale Spectator*, 54, no 2 (2000). W.B.H.J. van de Donk & B. Foederer, 'E-Movements or Emotions? ICTs and Social Movements, Some Preliminary Observations', in: J.E.J. Prins (ed.), *E-Government, On the Crossroads of Technological Innovation and Institutional Change*, Den Haag: Kluwer Law International (2001), p. 153-166.

33. P. Levine, 'The Internet and Civil Society', in: A. Vedder (ed.), *Ethics and the Internet*, Intersentia, Antwerpen/Groningen/Oxford (2001), p. 185

34. P.H.A. Frissen, *De Lege Staat*, Amsterdam: Nieuwezijds 1999. S. Zouridis & M. Boogers, *Publieke sturing en regulering in de virtuele wereld. Een verkennend onderzoek.*, Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering, Katholieke Universiteit Brabant 2001.

35. M. Castells, *The Rise of the Network Society*, Blackwell, Malden, MA. 1996.

36. J. King & K. Kraemer, 'Information Technology and Civil Society', in: I.Th.M. Snellen en W.B.H.J. van de Donk (eds.), *Public Administration in an Information Age*, A Handbook. Amsterdam/Berlin/New York: IOS Press (1998), p. 509- 522.

37. W.H. Reinicke, *Global Public Policy. Governing without Government?*, Washington D.C.: Brookings Institution Press 1998.
38. Zie: <http://www.nrc.nl>
39. Zie: <http://www.kro.nl>
40. M. van den Boomen, *Leven op het net: de sociale betekenis van virtuele gemeenschappen*, Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek